BUYUK TARIXIY DARYOLAR BO‘YIDA TASHKIL TOPGAN SIVILIZATSIYALARDA “DAVR”NING YUZ BERISH MEXANIZMI

Mamanov Jamoliddin Abduraximovich
Alfraganus universiteti Ijtimiy fanlar kafedrasi v.b. dotsenti, PhD
jamolmamanov89@gmail.com

Annotatsiya: *Jamiyat taraqqiyoti tarixi turli jamiyatlarda turlicha ko‘rinishda rivojlanib borishi bugungi ilmiy jamoatchilik e’tiboridagi muhim masalalardan biri hisoblanadi. Shu sababli ko‘plab olimlar, faylasuflar, sotsiologlar va tarixchilar mazkur masalani turli omillar bilan bog‘lagan holda izohlashga harakat qilib kelmoqdalar. Ushbu mavzuga oid tadqiqotlarning ko‘pligi ilmiy jamoatchilikni to‘liq qanoatlantira oladigan yoki barcha jamiyatlarning taraqqiyot jarayonini har tomonlama ilmiy asosda izohlab bera oladigan yagona nazariy yondashuv hali to‘liq shakllanmaganligini ko‘rsatadi. Ma’lumki, ilmiy izlanishlar uzluksiz takomillashib borar ekan, avvalgi tadqiqotlarning yutuq va kamchiliklari ham yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolada Sharq mamlakatlari tarixidagi ayrim tamaddunlarning tarixiy rivojlanish jarayonlariga alohida e’tibor qaratilib, ularning o‘ziga xos taraqqiyot xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *jamiyat, taraqqiyot, “davr”, sug‘orma dekqonchilik, Shar jamyatlari, yirik daryo tamaddunlari, kichik daryo tamaddunlari.*

Abstract: *The history of social development manifests itself in different forms across various societies, and this issue remains one of the significant concerns of the contemporary academic community. Therefore, many scholars, philosophers, sociologists, and historians have attempted to explain this phenomenon by linking it to diverse factors. The abundance of studies devoted to this topic indicates that a single theoretical approach capable of fully*

satisfying the academic community or comprehensively explaining the developmental processes of all societies has not yet been fully established. It is well known that as scientific research continuously evolves, both the strengths and limitations of previous studies become more apparent. From this perspective, the present article focuses on the historical development processes of certain civilizations in Eastern societies, paying particular attention to their distinctive features of development and providing a scholarly analysis of their unique patterns of social evolution.

Keywords: society, development, cycle, irrigated agriculture, Eastern societies, major river civilizations, minor river civilizations.

Sharq mamlakatlari tarixiy taraqqiyotini kuzatish shuni ko‘rsatadiki, bu hududdagi barcha tamaddunlarda “davr” hodisasi bir xilda namoyon bo‘lmaydi. Ba’zi tamaddunlarda “davr” hodisasi barcha boschiqlarini ketma-ketlikda to‘liq namoyon qilsa, ba’zi tamaddunlarda “davr”ning barcha bosqichlarining aniq chegaralarini belgilashning imkoni yo‘qday ko‘rinadi. Masalan, qadimgi Misr, Mesopotamiya, Xitoy yoki Hindistonda paydo bo‘lgan tamaddunlarning sikli bosqichlarini aniq ko‘rsatish imkoniyati mavjud bo‘lgani holda, Eron va Turon hududlarida paydo bo‘lgan tamaddunlarning siklik bosqichlarini chegalashda qiyinchiliklar mavjud. Xo‘sh buning sababi nimada?

Bizning fikrimizcha yuqoridagi masalaning sababi ushbu tamaddunlardagi ishlab chiqarish usuli bo‘lgan sug‘orma dehqonchilikning ko‘lami va iqtisoddagi o‘rnidir. Shunga ko‘ra Sharq tamaddunlarini ikki guruhga ajratish mumkin. Bular:

1. Yirik daryolar bo‘yicha tashkil togan tamaddunlar;

2. Kichik daryolar bo‘yida tashkil topgan tamaddunlar.

Sug‘oriladigan hududning kengligi, sug‘orish manbasi ya’ni daryolarning sersuvligining miqyosi ushbu hududda tashkil bo‘ladigan tamaddunning “davr” hodisasi bosqichlarini to‘laroq, yorqinroq, aniq chegalar

bilan bosib o‘tishi, tanazzul bosqichining ko‘rinishi ham hayratlanarli darajada katta talofatlar bilan kechishi. Shuningdek, kichik manbalardan (kichik daryo yoki soylardan) sug‘oriladigan tamaddunlarning umr ko‘rishining qisqaligi, turg‘unlik va tanazzul bosqichlarining aniq chegaralarini belgilashning imkoni yo‘qligi uning muhim xususiyatlaridan hisoblanadi.[1]

Yirik daryolar bo‘yidagi sivilizatsiyalardan Nil daryosi bo‘yida taskil topgan Misr tamadduni, Dajla va Frot oralig‘idagi Mesopotamiya, Hind daryosi bo‘yidagi Hind sivilizatsiyasi hamda Xuanxe havzasidagi Qadimgi Xitoy sivilizatsiyalari shular jumlasidandir. Ushbu hududlarda tashkil topgan sivilizatsiyalar uzoq vaqt davom etganligi hamda “davr” hodisasining barcha (tug‘ilish, rivojlanish, turg‘unlik va tanazzul) bosqichlari aniq chegalar bilan belgilash mumkinligi bilan nfaqr qilib turadi. Masalan, buyuk daryo hisoblangan Nil daryosi bo‘yicha tashkil topgan qadimgi Misr silivilizatsiyasi bir necha marotaba tug‘ilish va tanazzul bosqichlarini boshidan kechirganligi ma’lum. Xususan, tarixchilar qadimgi Misrni 5 marotaba yuksalib-tanazzulga uchraganligini ta’kidlab, quyidagi davrlarni ajratib ko‘rsatadi:

1. Ilk podsholik davri - m.a. 3100 – 2686-yillar. Bu davr yuqori va quyi Misrning birlashishi bilan boshlanadi. Markazlashgan davlat boshqaruvi va dastlabki sulolalar shakllandi.

2. Qadimgi podsholik davri - m.a. 2686 – 2181-yillar. Misrning ilk yuksalish bosqichi hisoblanadi. Markazlashgan hokimiyat kuchli bo‘lib, piramidalar qurilgan davrdir. Davr oxirida siyosiy parokandalik boshlanadi.

3. O‘rta podsholik davri - m.a. 2055 – 1650-yillar. Siyosiy birlik qayta tiklanib, iqtisodiy va madaniy rivoj kuchaygan. Ammo keyinchalik ichki zaiflashuv va tashqi bosqinlar sabab tanazzul yuz beradi.

4. Yangi podsholik davri - m.a. 1550 – 1069-yillar. Misr tarixidagi eng qudratli imperiya davri. Hududiy kengayish, kuchli harbiy davlat va yirik qurilishlar bilan xarakterlanadi. Davr oxirida siyosiy zaiflashuv, tarqoqlik boshlanadi va tanazzulga uchraydi.

5. So‘nggi podsholik davri - m.a. 664 – 332-yillar. Mustaqillikni qayta tiklashga urinishlar bo‘lgan, biroq davlat asta-sekin zaiflashib, nihoyat m.a. 332-yilda Alexander Makedoniskiy tomonidan bosib olinadi.

Misr tamadduni davriylik nazariyasi bo‘yicha siklning barcha bosqichlari yaqqol ko‘rinadigan klassik jamiyat hisoblanadi. Masalan qadimgi misrning ilk podsholigi davrini olib qaraylik. Qadimgi Misr tarixidagi ilk podsholik davri (mil. avv. taxminan 3100–2686-yillar) jamiyat taraqqiyotining siklik rivojlanish modeli nuqtai nazaridan qaralganda tug‘ilish, yuksalish, turg‘unlik va tanazzul bosqichlari orqali shakllangan tarixiy jarayon sifatida talqin qilinadi. Bu davrning tug‘ilish bosqichi yuqori va quyi Misrning siyosiy birlashuvi bilan bog‘liq bo‘lib, an’anaga ko‘ra bu jarayon Narmer nomi bilan bog‘lanadi; natijada markazlashgan davlat boshqaruvi va dastlabki sulolaviy tizim shakllandi. Yuksalish bosqichida markaziy hokimiyat mustahkamlanib, ma’muriy boshqaruv tizimi, irrigatsiyaga asoslangan dehqonchilik va diniy-siyosiy ideologiya rivojlandi. Keyingi turg‘unlik bosqichida esa davlat boshqaruvi ma’lum darajada barqarorlashib, saroy byurokratiyasi va mahalliy boshqaruv tuzilmalari kuchaydi, biroq aynan shu jarayon markaziy hokimiyatning asta-sekin zaiflashishiga ham zamin yaratdi. Natijada tanazzul bosqichi yuzaga kelib, sulolaviy hokimiyatning siyosiy ta’siri pasaya boshladi va bu jarayon keyingi davr — ya’ni yanada markazlashgan davlat tizimi shakllangan Qadimgi podsholik bosqichiga o‘tish uchun tarixiy sharoit yaratdi. Shu tariqa ilk podsholik davri qadimgi Misr davlatchiligining shakllanish siklini ifodalovchi muhim tarixiy bosqich sifatida namoyon bo‘ladi.

Narmer nomi bilan bog‘liq bo‘lgan Ilk podsholikning tug‘ilish bosqichi odatda miloddan avvalgi taxminan 3100–3000-yillarga to‘g‘ri keladi va bu davr Qadimgi Misr tarixida markazlashgan davlatning shakllanishi bilan tavsiflanadi. An’anaviy tarixiy talqinga ko‘ra Narmer Yuqori Misr va Quyi Misr hududlarini siyosiy jihatdan birlashtirib, yagona podsholik asosini yaratgan. Bu jarayonni tasdiqlovchi muhim manbalardan biri Narmer Palette

bo‘lib, unda hukmdorning dushman ustidan g‘alabasi va ikki hudud ustidan hukmronligi ramziy tarzda tasvirlangan. Shuningdek, bu davrda yangi siyosiy markaz sifatida Memfis shahri tashkil topib, u yuqori va quyi hududlar o‘rtasidagi strategik hududda joylashgan markaziy boshqaruv markaziga aylangan. Natijada yagona soliq tizimi, irrigatsiya ishlarini markazlashgan holda boshqarish va fir’avn hokimiyatini ilohiylashtiruvchi siyosiy-diniy ideologiya shakllana boshlagan. Shu sababli Narmer davri ilk podsjolikning tug‘ilish bosqichi sifatida baholanib, keyingi sulolaviy siyosiy tizimning shakllanishiga asos yaratgan tarixiy davr hisoblanadi.

Qadimgi Misr tarixida Ilk podsholikning yuksalish bosqichi taxminan miloddan avvalgi 3000–2800-yillarga to‘g‘ri keladi va bu davr markazlashgan davlat boshqaruvining mustahkamlanishi hamda sulolaviy hokimiyatning kuchayishi bilan tavsiflanadi. Ushbu bosqich asosan I–II sulola hukmdorlari faoliyati bilan bog‘liq bo‘lib, ular davlat hududini siyosiy jihatdan birlashtirish va ichki boshqaruv tizimini tartibga solishga harakat qilganlar. Masalan, I sulola hukmdori Jet davrida davlat hokimiyati janubiy hududlardan tashqariga kengayib, Nubiya tomon harbiy yurishlar amalga oshirilgan, bu esa Misrning siyosiy va iqtisodiy ta’sirini kuchaytirgan. Shuningdek, II sulola hukmdori Xasexemui ichki siyosiy qarama-qarshiliklarni bostirib, mamlakatni qayta markazlashtirishga erishgan; uning yodgorlik yozuvlarida ichki qo‘zg‘olonlar ustidan g‘alaba qayd etilgan. Bu davrda Memfis markaziy siyosiy poytaxt sifatida mustahkamlanib, ma’muriy apparat, soliq yig‘ish tizimi va irrigatsiya ishlarini boshqarish shakllangan. Shu sababli ilk podsholikning yuksalish bosqichi Misrda davlat institutlari, sulolaviy hokimiyat va markazlashgan siyosiy tizimning barqaror shakllanish davri sifatida baholanadi.

Qadimgi Misr tarixida Ilk podsholikning turg‘unlik bosqichi odatda miloddan avvalgi taxminan 2800–2700-yillar oralig‘iga to‘g‘ri keladi va bu davr markazlashgan hokimiyatning nisbatan barqarorlashishi bilan birga siyosiy tizimning ichki zaiflashuvi belgilari paydo bo‘la boshlagan bosqich

sifatida tavsiflanadi. Ayniqsa II sulola davrida markaziy hokimiyat bilan mahalliy boshqaruv vakillari — nomlar hokimlari (nomarxlar) o‘rtasidagi munosabatlar murakkablashgan. Bu jarayon ichki siyosiy qarama-qarshiliklar bilan ham namoyon bo‘lib, ayrim hududlarda hokimiyat uchun kurash kuchaygan. Masalan, II sulola hukmdori Xasexemui davriga oid yozuvlarda mamlakat ichidagi qo‘zg‘olonlar bostirilgani va markaziy hokimiyatni qayta tiklash uchun harbiy choralar ko‘rilgani qayd etiladi. Shu bilan birga ma’muriy apparatning kengayishi, diniy markazlar va saroy amaldorlarining ta’siri ortishi natijasida davlat boshqaruvi murakkablashgan. Natijada siyosiy tizim tashqi tomondan barqaror ko‘ringan bo‘lsa-da, ichki tuzilma asta-sekin inqiroz alomatlarini namoyon qila boshlagan va bu holat keyingi tarixiy bosqich — tanazzul bosqichini keltirib chiqargan.

Ilk podsholikning tanazzul bosqichi odatda miloddan avvalgi taxminan 2700–2686-yillar oralig‘iga to‘g‘ri keladi va bu jarayon II sulola oxirida siyosiy tizimning qayta tashkil etilishi bilan yakunlangan. Ushbu davrda markaziy hokimiyatning avvalgi shakli ma’lum darajada zaiflashib, saroy ichidagi siyosiy kurashlar hamda hududiy boshqaruv tizimining qayta shakllanishi yuz bergan. Ayniqsa II sulola hukmdori Xasexemui davrida mamlakat ichidagi qo‘zg‘olonlar va siyosiy qarama-qarshiliklar bostirilgani haqidagi yozuvlar mavjud bo‘lib, bu holat avvalgi siyosiy tizimning inqirozga yuz tutganini ko‘rsatadi. Bu yerda tanazzul uzoq davom etgan chuqur parokandalik emas, balki taxminan bir necha o‘n yilliklar davom etgan siyosiy transformatsiya davri bo‘lib, uning natijasida davlat boshqaruvi yangi bosqichga o‘tdi. Oqibatda Misrda yangi markazlashgan hokimiyat tiklanib, III sulola hukmdori Joser davridan boshlab Qadimgi podsholik davri boshlandi; bu esa Misr tarixidagi yangi yuksalish bosqichiga, jumladan monumental qurilishlar va kuchli davlat apparatining shakllanishiga zamin yaratdi.

“Davr” hodisasi haqida yuqorida to‘xtalganimizda “davr”ning to‘rtinchi bosqichida jamiyat mayda-mayda bo‘laklarga bo‘linib ketishi haqida

fikr bildirgan edik. Misrning ilk podsholik siklining tanazzul bosqichi haqida ham shu sabab, xususiyat orqali parchalanish va yangi sulolaning kelishi bilan yangi siklning paydo bo‘lganligini ko‘rish mumkin. Bu haqda Misr tarixini chuqur o‘rgangan olimlardan V.I. Abdiyev quyidagilarni yozadi: “Misr o‘zining butun qadimgi tarixida oblastlar (viloyatlar J.M.) bo‘linib yashagan. Yagona Misr davlati zaiflashiv, tushkunlikka uchragan davrlarda bu oblastlar yana o‘zlarining qadimgi mustaqilligini tiklaganlar.”[2][1]

Buyuk daryolar bo‘yicha tashkil topgan tamaddunlarning aksariyatining oxirgi tanazzul bosqichi tabiiy ofatlar (masalan, suv tashqinlari yoki qurg‘oqchilik), shuningdek, boshqa mustamlakachi xalqlarning bosqinlari fonida sodir bo‘lishi tarzidagi tarixiy misollarni tarixdan ko‘plab toppish mumkin. Lekin Misr tarixida yuz bergan mana shu ilk podsholikning tanazzulga uchrashi sof holdagi “davr” hodisasining qonuniyati asosida sodir bo‘lgandir. Biz yuqorida “davr” hodisasi sug‘orma dehqonchilikning talablari asosida avval boshqa yangi tashkil topgan tamaddunda yer islohotlari amalga oshirilishi, sug‘orish inshootlari va suv taqsimotining tizimli yo‘lga qo‘yilishi oqibatida markaziy hokimiyat bilan birga mahalliy aholi ichidan ham yirik boy aholi, yirik zamindorlar chiqachini ko‘rib chiqqan edik. Mana shu aholi ichidan chiqqan yirik zamindorlar ma’lum vaqt o‘tgandan so‘ng markaziy hokimiyat uchun kurash boshlashi natijasida esa markaziy hokimiyat zaiflashuvi va uning oxibatida mamlakat bir nechta viloyatlarga ajralib ketishi natijasida tanazzulga uchrashi mumkinligi ko‘rsatib bergan edik. Mana shu ilk podsholik davri “davr” hodisasining shu qonuniyatiga to‘liq javob beradigan va sof holda namoyon bo‘ladigan misoli hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mamanov A. Kishilik jamiyati tarixiy taraqqiyotining umumiy manzarasi. Toshkent. 2023.

[1] Abdiyev V.I. Qadimgi Sharq tarixi. –Toshkent. O‘rta va oliy maktab davlat nashriyoti, -B. 207.

2. Abdiyev V.I. Qadimgi Sharq tarixi. –Toshkent. O‘rta va oliy maktab davlat nashriyoti, -B. 207.

3. Nazirov B., Yoqubova D. O‘zbekistonda yer-suv munosabatlari tarixi (qadimgi davrdan hozirgi kunga qadar). -Termiz. 2023. “Bekshox print servis” nashriyoti, -B. 203.

4. Mamanov A. Milliy mentalitet: xususiyat va omillar. Samarqand. 2015.